

Havel, Dalibor

**Listinné písmo v kanceláři Václava II. (1283-1305) a Václava III.
(1305-1306). II. : typologie písma**

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
2001, vol. 50, iss. C48, pp. [37]-65

ISBN 80-210-3085-2

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102009>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DALIBOR HAVEL

LISTINNÉ PÍSMO V KANCELÁŘI VÁCLAVA II. (1283–1305) A VÁCLAVA III. (1305–1306)

II. (Typologie písma)

1. Úvod

Zatímco v prvním dílu této studie¹ jsem se věnoval identifikaci písařských individualit působících v prostředí panovnické kanceláře posledních Přemyslovců Václava II. a Václava III., jejíž součástí byla též revize dosavadní literatury, která se tímto prostředím zabývala z diplomatického hlediska, v předkládaném druhém dílu je má pozornost zaměřena na *typologii listinného písma* v listinách znějících na jméno obou Václavů.

V rámci typologie se věnuji prezentaci komentovaných tvarových (morfologických) repertoárů, kterými disponovaly nejvýraznější kancelářské písařské individuality, totiž písař V 3 (protonotář M. Jindřich), V 12 (protonotář M. Jan ze Sadské) a V 16 (protonotář M. Petr Angeli). Vzhledem k množství jimi vyhotovených listin a délce jejich soustavné kancelářské působnosti je možné na jejich příkladu sledovat šíři a pestrost individuální písařské ruky školených kancelářských písařů na přelomu XIII./XIV. století v našem prostředí a dále v obecné rovině hlavní vývojové (paradigmatické) změny, které v listinném písmu u nás v tomto období proběhly. Tyto vývojové změny se pak odrážejí do navrhované nomenklatury listinného písma.

První aspekt – problematika šíře individuální písařské ruky – souvisí se dvěma důležitými skutečnostmi: jednak s tím, že školení kancelářští písaři ve sledovaném období již mohou disponovat dvěma dukty (kresleným-kaligrafickým a zběžným-polokurzívním), jednak dále s tím, že vedle originálních listin lze

¹ H a v e l, D.: *Listinné písmo v kanceláři Václava II. (1283–1305) a Václava III. (1305–1306)* I (Přehled písařských individualit). SPFFBU C 47, 2000, s. 71–131.

některé písaře zachytit i ve zlomcích zachovaných kancelářských rukopisů, které implikují (resp. mohou implikovat) jisté změny v duktu dané ruky (viz zejména u V 3). Otázky spojené s písařskou individualitou pak těsně hraničí se sledováním možných „příbuzenských“ vztahů (*afinity*) mezi identifikovanými kancelářskými písaři. Zvolené prostředí totiž dovoluje v rámci kategorie kancelářských písařů identifikovat dvě skupiny písařů, které vykazují zřetelné stopy afinity, jejichž prostřednictvím se pokouším o dílčí rekonstrukci *lokální písařské školy*.²

Druhý aspekt – postižení hlavních vývojových (paradigmatických) změn – si vyžádal doplnění textu o názorné nákresy těchto změn. Celý text je provázen odkazy na tabulovou přílohu (Tab. I – Tab. XVII) publikovanou u prvního dílu této studie, přičemž tabule znázorňující základní typy iniciál (Tab. XVIII. – Tab. XX.), kontinuálně navazující na přílohu prvního dílu, zařazují na konec tohoto druhého dílu.

Podobně jako tomu bylo v případě dílu prvního, je i jádro předkládaného druhého dílu upravenou verzí mé diplomové práce,³ zatímco vývojové aspekty listinného písma a příslušné nákresy s interpretací těchto jevů tvoří součást mého disertačního tématu „Listinné písmo v Čechách a na Moravě na přelomu XIII./XIV. století“.

2. Kancelářští písaři a vnější vzhled kancelářských listin

Převážnou většinu panovnických listin Václava II. a Václava III. vyhotovují písaři, které lze z diplomatického hlediska interpretovat jako *písaře kancelářské*.⁴ Usilují-li totiž o postižení vývoje listinného písma a jeho hlavních aspektů v našem prostředí, je třeba vyjít z provenienčně a časově pevně fixovaných písařů, což prostředí české panovnické kanceláře umožňuje. A tak je zdrojem informací obsažených v následujícím textu právě kategorie písařů kancelářských, přičemž ostatní kategorie (písaři přijemecí a písaři jiných subjektů, kteří se v panovnických listinách vyskytují jen příležitostně) musí stát při těchto úvahách stranou.

Skupina kancelářských písařů však netvoří (z paleografického hlediska) jednotný a uzavřený celek, v rámci tohoto písařského typu lze totiž rozlišit v zásadě dvě podskupiny:

2 Celistvou rekonstrukci této lokální písařské (notářské) školy včetně jejich přesahů do nepanovnických diplomatických okruhů provádím ve své disertační práci.

3 H a v e l, D.: *Diplomatická minuskula v kanceláři posledních Přemyslovců I a II*. Brno 1996 (netištěná diplomová práce na Ústavu pomocných věd historických, archivnictví a knihovnictví FF MU v Brně).

4 Srv. Š e b á n e k, J. – D u š k o v á, S.: *Česká listina v době přemyslovské (Nástin vývoje)*. SPFFBU C 11, 1964, s. 61; to potvrdila i studie: P o j s l, M. – Ř e h o l k a, I. – S u l i t k o v á, L.: *Panovnická kancelář posledních Přemyslovců Václava II. a Václava III.* SAP 24, 1974, s. 261–272.

- a) *vyšehradské školené kancelářské ruce*
 b) *kancelářští písaři jiných grafických škol*

Mezi *vyšehradské ruce* (V 2, V 3, V 4, V 5?, V 6, V 7, V 11, V 12, V 16, V 17? a písař V 30?) řadím ty písaře, v jejichž celkové písařské produkci jednoznačně *dominují* listiny, jejichž vydavatelem je jeden z obou posledních Přemyslovců, kteří byli tudíž *více fixováni* k osobě panovníkově a jeho *dvoru (kapli)*⁵ a kteří svým počtem tvoří většinu z oněch písařů, u nichž lze pozorovat nejprůkazněji stopy napodobování jisté společné *grafické autority*.⁶ Tyto autority kolem sebe na jednom místě⁷ soustřeďují několik dalších písařů, jejichž prostřednictvím se hlavní rysy písařského úzu těchto grafických autorit, to jest konstituivní prvky *afinity (příbuznosti)*, šíří dál, a tak dochází k založení *písařské tradice* a v jejím duchu píšící písaři pak vytváří *písařskou rodinu (familia)*.⁸

Tato skutečnost je graficky znázorněna na obr. 1, na němž jsou písaři, u nichž lze předpokládat příslušnost k takovéto písařské rodině, zarámováni. Do obr. 1 jsou však zahrnuty pouze ruce, které se kdy – byť jen okrajově – uplatnily na listinách obou Václavů. Předpokládám, že dosah této písařské školy byl širší, jde tudíž na tomto obrázku o částečnou rekonstrukci tohoto písařského centra.⁹ Jak je z obrázku patrné, v této podskupině převažují ruce, jež jsou ve své grafické tvorbě ovlivněny buď přímo protonotářem M. Jindřichem (V 3), nebo zprostředkovaně přes M. Petra Angeli (ruka V 16).

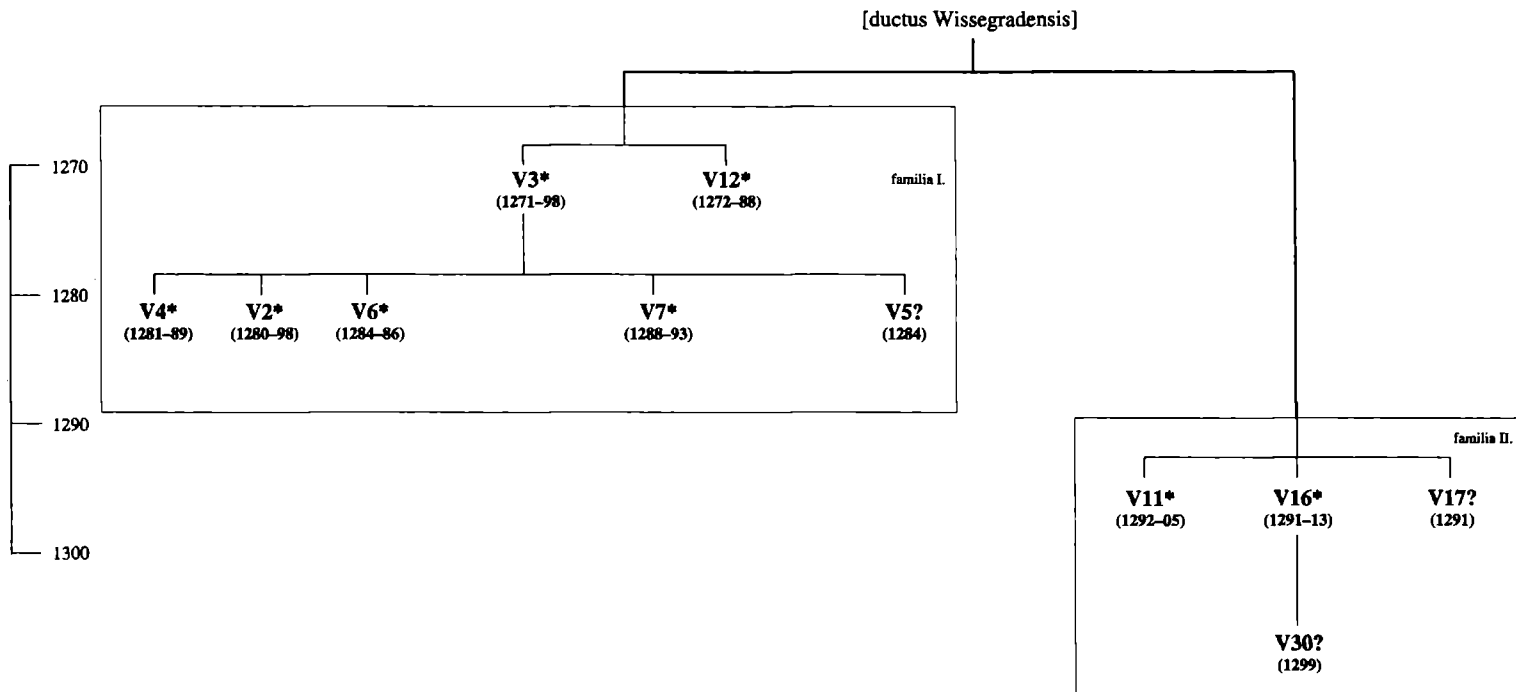
⁵ Vzhledem k tomu, že jako panovníkova kaple fungovala kolegiální kapitula sv. Petra a Pavla na Vyšehradě, nazývám duktus reprezentovaný těmito písaři *duktem vyšehradským*.

⁶ Jako grafické autority fungovaly v daném prostředí vůdčí protonotářské osobnosti – M. Jindřich a M. Petr Angeli. O tom srv. níže.

⁷ Pro české panovnícké listiny sledovaného období se v této souvislosti nejčastěji uvažuje (jak jsem již v předchozím textu uvedl) o kolegiální kapitule sv. Petra a sv. Pavla na Vyšehradě – srv. D u š k o v á , S.: *Kdo byl notář Jindřich*. SPFFBU C 7, 1960, s. 65. Lokalizaci panovnícké kaple na Vyšehrad podporují i zmínky v pramenech (např. srv. RBM II, s. 586, č. 1357: „Sed quia dicta Wissegradensis ecclesia specialis est nostre maiestatis capella“).

⁸ Srv. Z a t s c h e k , H.: *Zur Geschichte der böhmischen Hofkapelle bis 1306*. ZSDG 5, 1941–1942, s. 43–44: „... könnte man sagen, das sei die sich weiter entwickelnde Tradition, die sich darin äußere, daß Hofkapelläne Schrifteigenheiten eines aus ihrer Mitte, der mit dem Beurkundungsgeschäft viel zu tun hatte, und dessen Leistungen ihnen daher oft unter die Augen kamen, einfach nachahmten. Dieser Annahme möchte man aber ungerne folgen, wenn man sieht, daß mindestens einer der Schreiber aus einer ganz anderen Schule kommt. Wenn auch in Böhmen zwischen Kapelle und Wischehrad die engsten Beziehungen bestanden, wird man doch in Erwägung ziehen müssen, daß neben einer Schule am Wischehrad – einige scholastici sind ja gut bezeugt – im Rahmen der Beurkundungsstelle noch eine weitere Schulung stattgefunden haben könnte. Denn Tradition heißt in dem Fall ja nicht nur feste Überlieferung in der äußeren Ausstattung, sondern auch in der Fassung des Wortlauts der Urkunden. Gerade weil die Mitglieder der Hofkapelle aus allen Teilen Böhmens und Mährens kamen, muß eine Stelle dagewesen sein, die für die Einhaltung der Bräuche Anleitungen gab.“

⁹ O možnostech celkové rekonstrukce tohoto písařského okruhu viz v pozn. č. 2.

Obr. 1

	období kanc. působ.	celkem let	počet listin
V 3 (M. Jindřich) <i>Pís. škola: Vyšehrad I</i>	1284–1291	7	26
V 4 (M. Velislav) <i>Pís. škola: Vyšehrad I</i>	1284–1289	5	5
V 6 <i>Pís. škola: Vyšehrad I</i>	1284–1286	2	3
V 7 <i>Pís. škola: Vyšehrad I</i>	1288–1293	5	7
V 11 <i>Pís. škola: Vyšehrad II</i>	1298–1305	7	9
V 12 (M. Jan) <i>Pís. škola: Vyšehrad I</i>	1286–1288	2	4
V 14 (M. Šimon) <i>Pís. škola: ?</i>	1288–1291	3	4
V 15 <i>Pís. škola: ?</i>	1291–1297	6	13
V 16 (M. Petr Angeli) <i>Pís. škola: Vyšehrad II</i>	1291–1306	15	46
V 18 <i>Pís. škola: ?</i>	1291–1295	4	4
V 29 <i>Pís. škola: ?</i>	1299–1303	4	10
V 33 <i>Pís. škola: ?</i>	1305–1306	1	3
V 41 <i>Pís. škola: ?</i>	1304–1306	2	15

U některých písařů však vzhledem k nedostatku pramenů, a tudíž i nemožnosti prokázat u nich systematické působení v panovnické kanceláři, což je vedle duktu hlavní podmínkou pro zařazení dotyčné ruky do této podskupiny písařů, bylo možno provést jejich zařazení do této podskupiny jen s určitou výhradou. Ta je na obr. 1 znázorněna otazníkem (písaři V 5, V 17 a V 30).

Méně početnou podskupinu tvoří *kancelářští písaři jiných grafických škol* (V 14, V 15, V 18, V 19?, V 20, V 28, V 29, V 33, V 41 a V 42?). Charakteristická je pro ně ta okolnost, že jimi vyhotovené listiny pro Václava II. tvoří jen část z jejich celkového známého písařského díla, neboť tito písaři jsou identifikovatelní i v jiných vydavatelských okruzích. Jde tedy o písaře, kteří do kancelá-

ře přišli jako graficky již „vyzrálé“ individuality, na jejichž duktus působení v panovnické kanceláři mělo jen okrajový vliv. Tak například písaře V 14 (M. Šimona)¹⁰ lze zachytit již v kanceláři olomouckého biskupa Dětricha, kam spadá těžiště jeho činnosti, V 18 náleží svým původem do okruhu pražského biskupa Tobiáše z Bechyně.¹¹ Jiným případem je ruka V 29, která byla zřejmě původně jiné grafické provenience (Sasko?).

Jak je z předchozího textu patrné, *nebyla* přemyslovská královská kancelář na přelomu XIII. a XIV. století z hlediska zde působících písařů *uzavřeným organismem*. Vedle písařů jiných domácích kanceláří (prokazatelně olomouckých a pražských biskupů) se zde uplatňuje i písař kanceláře „zahraniční“.

Spojíme-li období působnosti dvou nejvýznamnějších písařských (a notářských) osobností činných u dvora Václava II. a Václava III. – totiž písaře V 3 a V 16 – v jeden chronologický celek, získáme časový úsek ohraničený léty 1271 a 1313, během nichž došlo v listinném písmu českomoravského prostředí k postupnému pronikání závažných progresivních vývojových tendencí.

Nelze dále pominout ani tu okolnost, že vedle dosud dominujícího centra diplomatické aktivity v českém státě, totiž královské kanceláře, se během XIII. století postupně výrazněji profilují další střediska s relativně pokročilou kancelářskou organizací – zejména pražské a olomoucké biskupství,¹² kde tudíž také dochází k soustředění písařů specializujících se na vyhotovování listin.

Zvýšená „poptávka“ po takto úzce specializovaných písařích pak může být v těchto střediscích příčinou toho, že zde dochází k založení *písařské tradice*:¹³ jedna (výrazná) písařská osobnost si „k ruce“ vyškolí jistý počet dalších písařů ve víceméně jednotném duchu, což s sebou přináší tyto důsledky:

1. Existence písařské tradice (školy) může způsobit v daném prostředí v důsledku napodobování jisté grafické autority přežívání některých rysů listinného písma, které jsou v jiných („progresivnějších“) prostředích již opouštěny. Touto

¹⁰ Vliv působení v panovnické kanceláři je u M. Šimona (V 14) dobře patrný např. na listině Václava II. pro vilémovský klášter (1289, dubna 23. U Hradce [Králové] = listina č. 16 v přehledu Šimonovy písařské produkce v: H a v e l, D.: *Listinné písmo I*, s. 91), jejíž grafika vykazuje některé výrazné znaky prvního (Jindřichova) kancelářského období – srv. reprodukci této listiny u K. B e r á n k a : *Písmo našich listin a listů od 12. do 20. století*. Praha (Genealogická a heraldická společnost) 1976², obr. 5 – viz zejména zakončování některých dlouhých „s“ pravouhlým zalomením doleva.

¹¹ Jak plyne z celkové produkce ruky V 18, jde v jeho případě s největší pravděpodobností o písaře tzv. korunního listinného archivu u sv. Víta v Praze.

¹² Pro pražské biskupy srv. práci R. N o v é h o : *Listiny pražských biskupů XI.-XIV. stol.* AUC – Phil. et hist. 5, 1960, Praha 1961, pro olomoucké biskupství sledovaného období je základní studií stále monografie J. Š e b á n k a : *Studie o kanceláři Dětricha, biskupa olomouckého (1281–1302)*. ČMM 50, 1926, s. 171–275.

¹³ Výrazným projevem založení silnější písařské tradice je existence většího množství exemplářů listin vyhotovených jedním písařem. K tomu srv. studii Z. F i a l y : *Panovnické listiny, kancelář a zemský soud za Přemysla II.* SAP 1, 1951, s. 174, kde si autor všímá skutečnosti, že právě v 70. letech XIII. stol. roste u nás počet originálů dochovaných panovnických listin psaných vždy jednou písařskou rukou.

okolností je vysvětlitelný mimo jiné onen charakteristický *archaický ráz listinného písma* na většině listin panovnické emise v českém prostředí zejména v 80. letech XIII. století.

2. Vědomé napodobování určitého vzoru mnohdy *stírá individuální rysy* takto vyškolených písařských rukou a jejich odlišení od výchozího typu („grafické autority“), respektive rozlišení jednotlivých odvozených písařských individualit mezi sebou vyžaduje z hlediska metodického nejen detailní rozbor duktu – a to jak u jednotlivých liter, tak i u vyšších jednotek (slov a větných celků) – ale i srovnání zkratkových systémů, způsobu používání majuskul a iniciál, nelze pominout ani použitý interpunkční systém atd. V souvislosti s tímto bodem je dokonce možno vyslovit hypotézu, že písařské projevy takto školených kancelářských rukou jsou *vědomou stylizací* do v tom kterém období „platné“ normy,¹⁴ nejsou tedy jejich zcela „spontánními“ výtvoři.

Při snaze o postižení charakteru nejen písma, ale vnějšího vzhledu sledovaných přemyslovských listin vůbec, jsem dospěl k závěru, že v celém souboru lze stanovit *tři období*, která tvoří – zejména první a třetí – relativně uzavřené graficko-estetické celky. Z nich dvě je možno nazvat podle tehdy v panovnické kanceláři dominující protonotářské osobnosti:¹⁵

1. období M. Jindřicha od r. 1283 (s přesahem do počátku 70. let) do přelomu 80. a 90. let XIII. století. Z paleografického hlediska dominuje písařská činnost první vyšehradské písařské rodiny (familia I).

2. samotný přelom 80. a 90. let XIII. století, který nese všechny formální znaky **přechodové periody** (mísení rysů charakteristických jak pro první, tak i pro třetí období).

3. období M. Petra Angeli od přelomu 80. a 90. let XIII. století do konce trvání přemyslovské kanceláře (s přesahem až do počátku lucemburské vlády). Dominantní jsou písaři druhé vyšehradské písařské rodiny (familia II).

2. 1. První období

Charakteristika individuální ruky M. Jindřicha (V 3)

U V 3 lze identifikovat trojí duktus:¹⁶

a) *vysoce kaligrafickou gotickou diplomatickou minuskulu s prvky knižní gotiky*.

Knižní gotická minuskula se projevuje zejména redukcí délky dřívku dlouhého „s“ a „f“ na základní linku (schází tedy dolní dotažnicová délka). V morfolo-

¹⁴ Viz níže vytčená tři období v kanceláři Václava II. a Václava III.

¹⁵ Jmen obou protonotářů pro označení obou období užívám i proto, že právě M. Jindřicha (V 3) a M. Petra Angeli (V 16) považuji za osoby, které měly v té které době rozhodující vliv na vnější vzhled převážné části panovnických listin, přičemž písmo tvoří integrální součást vnějšího vzhledu listiny. S tím koresponduje i předpokládaná funkce V 3 a V 16 jakožto „učitelů“ na (vyšehradské) písařské škole „zásobující“ panovnickou kancelář školenými písaři – srv. obr. 1.

¹⁶ Dosavadní literatura uvažovala pouze o dvojím duktu – srv. P o j s l , M. – Ř e - h o l k a , I. – S u l i t k o v á , L.: *Panovnická kancelář*, s. 263.

gickém repertoáru jde o typ č. 7 („st“) a č. 8 („s“) pro dlouhé „s“. ¹⁷ Tento duktus je zachytitelný v tzv. Loserthově zlomku (srv. Tab. II, sloupek b, ř. 2 „fastigia“).
b) *vysoce kaligrafickou gotickou diplomatickou minuskulu.*

V nejstarší rukou V 3 psané listině ¹⁸ se vedle již zcela dominantního gotického (unciálního) „d“ (typ č. 1, 3 a 4 v morfologickém repertoáru) v jediném případě vyskytuje ještě „d“ vzpřímené (minuskulní – typ č. 2). Kaligrafickou gotickou diplomatickou minuskulu charakterizuje: minuskulní „a“ (typ č. 3), ¹⁹ dobře rozlišitelné (neasimilované) grafémy „c“ a „t“ (typy č. 1 a 4), „d“ bez funkční smyčky (typ č. 1), „g“ bez výrazného spodního bříška (typy č. 1–4), litery „m“ a „n“ psané třemi (resp. dvěma) izolovanými tahy (pro „m“: typy č. 2–3, pro „n“: typy č. 2–3), „p“ zakončené u paty dříku zdobným zalomením vlevo (typy č. 1–4), stejné zakončení u dlouhého „s“ (typy č. 1–4), u něž lze zjistit, že tato litera je psána dvěma tahy: nejprve písař napsal základní dřík s ukončením dole vlevo proti směru psaní (tedy bez napojovací funkce), druhým tahem napsal oblouček uzavírající hlavu dříku, přičemž místo kontaktu obou tahů ohlašuje rozšíření v horní půli dříku tohoto písmene. Kulaté „s“ je psáno „od shora dolů“, písmeno má tedy stále, i když se nachází v koncové pozici ve slově, kapitálový tvar (typ č. 11), „u“ je psáno dvěma tahy (typ č. 2). Kaligrafický duktus hojně využívá tzv. Meyerových ligatur. ²⁰ Jako příklad uvádím: „-do-“, „-ho-“, „-de-“, „-wo-“, „-da-“, „-pa-“, „-Mo-“ a „-pe-“.

c) *zběžný duktus: gotická diplomatická polokurzíva.*

Tento duktus se u V 3 projevuje zejména vytvořením funkčních smyček u dlouhých „s“ (typ č. 6) a u „p“ (typ č. 6), prostřednictvím nichž V 3 tyto litery píše jedním tahem. Přes celkovou svižnost písařského tempa jsou ale některé rysy kaligrafického duktu zachovány: litera „u“ je zpravidla psána dvěma tahy –

¹⁷ Čísla odkazů u morfologických repertoárů odpovídají pořadí daného odkazu na příslušném řádku.

¹⁸ Ukázku z ní viz v CDB V.4, ukázka 1a, 64.

¹⁹ K popisu tvaru a názvu jednotlivých liter srv. H e i n e m e y e r, W.: *Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift*. Köln-Graz 1962, s. 90: „Minuskel-a“ s příslušnými nákrasy na tab. za s. 120, od kterého autor odlišuje „doppel- oder zweistöckiges a“. Poznámávám, že „jednobříškové a“ – tedy tu formu, kdy bříško je stejně vysoké jako dřík – považuje Heinemeyer za mladší vývojovou fázi „minuskulního a“. K tomuto označení srv. dále: S i c k e l, Th.: *Beiträge zur Diplomatik VI. Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der k. Akademie der Wissenschaften* 85, 1877, s. 373–374, kde autor rozlišuje „kurzivní (otevřené) a“ a „minuskulní a“ pro diplomatickou minuskulu X. století. Tyto příklady uvádím proto, aby nedošlo k nesprávnému chápání adjektiva „minuskulní“. To může v paleografii mít totiž dvojný význam: jednak může označovat obecně písmo komponované do čtyřlínkové osnovy („minuskulní“ v širším slova smyslu), jednak může označovat tvar písmene odvozený z karolínského (či diplomatického) minuskuly („minuskulní“ v užším slova smyslu). V tomto textu (podobně jako výše citovaní autoři) používám toto adjektivum v užším slova smyslu. Obdobná je situace u litery „d“: literatura rozlišuje „minuskulní (vzpřímené) d“ a „gotické (unciální) d“ – k tomu srv. H e i n e m e y e r, W.: *Studien*, s. 94.

²⁰ M e y e r, W.: *Die Buchstaben-Verbindungen der sogenannten gotischen Schrift*. Abhandlungen der kgl. Ges. der Wiss. zu Göttingen, Phil. hist. Kl., N. F. 1, Nr. 6, Berlin 1897, s. 7. K tomu podrobněji ve třetí kapitole této studie.

nemá tudíž vybudovanou diagonální spojnicí (typ č. 2), tuto spojnicí často ve zběžném duktu postrádají i písmena „m“ (typ č. 2) a „n“ (typ č. 2). U grafémů „c“ a „t“ nedochází k asimilaci, lze je tedy v zásadě rozlišit. Kurzívní tvar naopak dostává litera „r“ (typ č. 8) – je psána jedním tahem, písař plynule pokračuje od paty základního dřiku diagonální spojnicí směrem k následující litéře. Koncové kulaté „s“ má sice fakultativně kurzívní duktus („šnekovitě stočený“), ale zpravidla nedochází k napojení na předchozí literu. Jidřichova interpunkce je třístupňová:

1. subdistinctio: typ č. 1 a 2
2. distinctio media: typ č. 3
3. distinctio finalis: typ č. 4–6.

Ze zkratk je třeba upozornit na typ č. 9, totiž otevřené (kurzívní) „a“ nadepsané nad zkracované slovo, které je (*pro Vyšehrad typicky*) polyfunkční.²¹

1. všeobecné zkrácení
2. vynechané slabiky obsahující „r“ („er“, „ar“...)
3. nadepsané „a“.

Charakteristika individuální ruky M. Jana ze Sadské (V 12)

Tento protonotář moravského oddělení Václavovy kanceláře disponuje dvojitým duktem:

a) kaligrafickým duktem, který reprezentuje *gotická diplomatická minuskula*.

Pro ni je charakteristické užívání minuskulního „a“ (typ č. 2), případně dvoubříškového „a“ (typ č. 3 a 4) v kombinaci s dlouhým „s“ ukončeným doleva směřující vlnovkou u spodní části dřiku (typy č. 1–3) a „p“ se stejným zakončením (typy č. 1–3).

b) zběžným duktem, který reprezentuje *gotická diplomatická polokurzíva*.

Tento typ udržuje z kaligrafického duktu užívání minuskulního, resp. dvoubříškového „a“, naopak pro dlouhé „s“ je charakteristické to, že se V 12 při jeho psaní vrací nahoru zpět po dřiku, čímž je usnadněno vybudování spojnice na následující literu (typy č. 4 a 5). Zcela kurzívní duktus mají již některá „m“ (typ č. 4) a „n“ (typ č. 4) – dochází u nich k plynulému napojení paty předchozího dřiku s hlavou dřiku následujícího prostřednictvím diagonální spojnice. Užívání tzv. Meyerových ligatur není pravidelné, leč lze je zachytit u obou typů duktu. Do morfologického repertoáru V 12 jsem zařadil tyto příklady: „-de-“, „-do-“, „-po-“, „-bo-“ a „-be-“. Osobitý je duktus v malé latinské abecedě snad nejsložitějšího písmene, totiž „g“: ranou ruku V 12 charakterizuje „g“, jehož koncový první tah výrazně vertikálně přetíná druhým tahem psanou smyčku spodního

²¹ Forma tohoto zkracovacího znaménka je poslední stopou kurzívního (merovejského) duktu v listinném písmu. K tomu srv. H e i n e m e y e r, W.: *Studien*, s. 90.

ā a ē ē ā

o o o o e e

u u

š š š š š

z z z z

ſ ſ ſ ſ

ſ ſ ſ ſ ſ

z z z z

ſ ſ ſ ſ ſ s s s s

u u u

· / i i ?

z z z z z

ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ ſ

bříška (typ č. 6).²² V dalším vývoji pak u kaligrafického ductu užívá tvaru s nevýraznými bříškou (typy č. 1–3), pro zběžný ductus je typický tvar s výrazným spodním bříškem (typy č. 4 a 5). Interpunkce a zkratky jsou obecně vyšehradské.

Celková charakteristika 1. období

Vzhled přemyslovských panovnických listin **prvního období** je jednoznačně ovlivněn estetickým cítěním protonotáře M. Jindřicha (V 3), který jednak svým přímým působením, jednak prostřednictvím písařů stojících pod jeho bezprostředním vlivem („žáků“ – familia I) vtiskl listinám tohoto období osobitý ráz. Typická pro tuto periodu je *vysoce kaligrafická gotická diplomatická minuskula*, k jejímuž vskutku slavnostnímu rázu přispívá fakultativní použití *gotické majuskuly* (Tab. I) pro celé Václavovo jméno a nedůsledně užívané majuskulní incipity jednotlivých listinných formulí (na téže Tab. ř. 1 – 2 narace „Regio“, ř. 4 promulgace „Noverint“, ř. 8 testes formule „In cuius rei testimonium“, ř. 9 datace „Datum“). Velmi zdobné iniciály – dílo jednoho a téhož písaře iniciál (Inic. 1), v jehož tvorbě lze na listinách Václava II. rozeznat celkem tři typy iniciály „W“ (první typ uplatňovaný v letech 1284²³ – 1286²⁴ srv. na Tab. XVIII C a D – druhý typ používaný v letech 1287^{25*} – 1290²⁶ srv. na Tab. XVIII E, Tab. XIX G a Tab. XX I, J a K – a třetí typ z roku 1291²⁷ srv. na Tab. XX L) – jsou dalším velmi výrazným rysem tohoto období.

Sledujeme-li tvorbu Inic. 1 v chronologické posloupnosti, zjistíme zajímavé skutečnosti: činnost Inic. 1 se v naprosté většině případů váže na listiny psané rukou V 3, a to již od počátku²⁸ (viz Tab. XVIII A) do samého konce (viz Tab. XX L a pozn. 27), iniciály jsou zdobeny v podstatě v jednotném duchu (typické jsou velmi stylizované rostlinné motivy s „tečkovanými“ rozvilinami, někdy i s táhlými šlahouny, ve vrcholných projevech se objevují i motivy gotické architektury – okruží – srv. Tab. XVIII E, Tab. XIX F a Tab. XX I a L) s tím, že postupem času dochází ke kompozičnímu zdokonalování doprovázenému stále složitějšími variacemi těchto motivů. Duktus základní iniciálové majuskuly – zejména druhého typu – v zásadě odpovídá okrouhlému ductu nejen ostatních majuskul listin psaných rukou V 3, ale i jeho minuskulním literám. Domnívám se, že také iniciály na obou mogilských privilegích (viz v pozn. 27 ke třetímu typu iniciálového „W“) jsou kresleny Inic. 1. Jde vlastně o „vylepšený“ první typ (Tab. XVIII D) s tím, že první dvě ramena se stáčí dovnitř iniciály. Dalším

²² Ukázkou rané ruky V 12 viz v CDB V.4, ukáзка 1a, 66.

²³ RBM II, s. 564, č. 1307.

²⁴ RBM II, s. 597–598, č. 1392.

²⁵ RBM II, s. 615, č. 1427.

²⁶ RBM II, s. 654, č. 1519.

²⁷ Jde o dvě privilegia pro mogilský klášter z 21. a 22. XII. 1291; RBM necit., DCT, č. 4 a 40.

²⁸ CDB V.2, s. 269–272, č. 644.

dokladem pro český (nikoli tedy polský – přijemecký) původ tohoto typu iniciály je jistá tradice, kterou tento typ v českých listinách zanechal (písař V 20).

Jak ukazuje případ listiny vydané v Brně 30. května 1288,²⁹ vznikaly vysoce kaligrafické iniciály ve dvou fázích: nejdříve byla vytvořena základní majuskulní „kostra“ iniciály vyzdobená plošným vyplněním inkoustem, přičemž nevyplněná místa vytvořila velmi působivé geometricko – architektonické motivy. Poté vyrostly na takto připravené „holé kostře“ rostlinné motivy. Právě ke druhé fázi u této listiny nedošlo.

Je-li správný předpoklad, že Inic. 1 = V 3 (nezdá se mi vedle důvodů výše uvedených pravděpodobné, že by po dobu dvaceti let působily nerozlučně „v tandemu“ vedle sebe dvě osoby – písař V 3 a písař iniciál Inic. 1), pak obraz V 3 – školeného písaře, a to již od počátku, se liší od obrazu V 3 – písaře iniciál, který na tomto poli teprve hledá svůj vlastní specifický projev (nebyl tedy v tomto směru školen).³⁰

Pro vnitřní (písařské) poměry v přemyslovské kanceláři 80. a počátku 90. let XIII. století je důležité, že se s dílem Inic. 1 výjimečně setkáme i na listinách jiných písařů – viz listiny 1285, X. 23. Praha³¹ u ruky V 6 a 1288, VIII. 23. Praha³² u ruky V 14. Pro první období (s přesahem i do období druhého – přechodného) tedy platí, že v důsledku často vysoce kaligrafických iniciál, které patrně nejlépe odpovídaly Jindřichově představě o vnějším vzhledu panovnické listiny, *písař vlastní listiny nemusí být vždy totožný s písařem iniciály*.

Kaligrafická diplomatická minuskula (typická pro toto období) zachovává v podstatě všechny charakteristické rysy starších forem listinné minuskuly: obzvláště typická je předimenzovanost patrná zejména u dlouhých liter „s“ a „f“ (Tab. III, ř. 5 „possessionibus“, ř. 13 „firmiter“) a liter s horní (typicky „d“: Tab. III, ř. 1 „credimus“) i dolní (typicky „p“: tamtéž ř. 4 „cupientes“) délkou. Zůstává samozřejmě zachována i ligatura „st“ (listina č. 2 u ruky V 6, ř. 2 „honestum“³³ a dále na Tab. III, ř. 4 „posteri“, u písaře V 6 nalezneme i kuriózní použití úzu odkazujícího na *papežské prostředí*:³⁴ u listiny č. 2 (ruka V 6)

29 RBM II, s. 623, č. 1451 = Tab. XX K.

30 Pro rovnici Inic. 1 = V 3 svědčí i ten fakt, že po odchodu M. Jindřicha (V 3) z přemyslovské královské kanceláře definitivně mizí i vysoce kaligrafické iniciály z panovnických listin.

31 RBM II, s. 586–587, č. 1358.

32 RBM II, s. 625, č. 1457.

33 Tuto listinu nebylo možné z technických důvodů zařadit do tabulové přílohy.

34 Styčné body mezi přemyslovskými panovnickými listinami zejména Jindřichova období a kuriálním prostředím dokumentují i výše popisované kaligrafické iniciály, jejichž předobraz je možno hledat na papežských litterae cum filo serico. Srv. K o c h, W.: *Die Reichskanzlei in den Jahren 1167–1174*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse, Denkschriften, 115. Bd., Wien 1973, s. 34, pozn. 56, dokládá tento projev vlivu papežských listin pro císařskou kancelář, a to již od poč. XII. století. Pro starší fázi císařské kanceláře sleduje tento jev Th. S i c k e l: *Acta regum et imperatorum Karolinorum digesta et enarrata*. Die Urkunden der Karlinger I. Lehre von den Urkunden der ersten Karlinger (751–840). Wien 1867, s. 315.

ř. 13 „Testes“, další příklady této ligatury viz na Tab. V, ř. 10 „testimonium“ a Tab. I, ř. 2 „honestas“).

Velmi zajímavá je přítomnost *dekadentních forem lutyšské kaligrafie*:³⁵ jde v první řadě o již velmi zřídka použité všeobecného zkracovacího znaménka ve formě smyčky (pro V 3 viz 1288, května 30. Brno³⁶ a 1291, prosince 21. Praha³⁷ – zde se nacházející tvar je možno interpretovat jako předobraz pro zvlněnou čárku typickou pro písaře V 16). Pozoruhodná je vázanost tohoto zkracovacího znaménka na devoční formuli („gracia“). V ostatním textu však již v prvním období jednoznačně převládá tendence směřující k redukci zdobnosti zkracovacích znamének jdoucí ruku v ruce s prosazováním vodorovných čar s touto funkcí.³⁸

Za vzdálený ohlas lutyšského stylu považují výjimečně se vyskytující zvláštní zdobení některých dlouhých dřiků (útvary podobné vyplněným tečkám na levé straně dřiků – listina č. 2 u V 6, ř. 2 „si“, ř. 3 „singuli“ – které navazují na lutyšské copovité přetrhávání dlouhých dřiků). Jde v podstatě o týž prvek, který dokumentuje ruka V 24 pro pozdější období (1294) a jiné prostředí (Polsko) – viz Tab. XVII. Tento poslední příklad je svědectvím toho, že výklad o přežívání některých estetických prvků, byť v úpadkové podobě, inspirovaných staršími formami diplomatické minuskuly nelze materiálově opřít pouze o české prostředí, je to problém širšího kulturněhistorického dosahu, a tak jsem se o něm na tomto místě mohl zmínit jen okrajově.

Pro stanovení stupně zběžnosti toho kterého písma je rozhodující posouzení povahy smyček na dřicích (zejména u dlouhých liter) a okolnost, zdali tyto smyčky již nejsou pouhou součástí „estetické výbavy“ dotyčného písma, ale umožňují (v první fázi) písaři napsat jednotlivé písmeno jedním tahem, případně (ve druhé fázi) pomocí těchto smyček vybudovat spojnicí mezi jednotlivými písmeny navzájem v rámci jednoho slova, přičemž tyto smyčky se pak stávají „kmenovou součástí“ duktu příslušné litery. Převažující kaligrafický ráz gotické diplomatické minuskuly prvního období je příčinou toho, že dřiky písmen „p“, dlouhého „s“, „f“ a „q“ jsou zakončovány nejčastěji pravouhlym zalomením doleva, takže ty nejkaliografičtější písařské projevy tohoto období smyčky (zejména v prostoru od základní k horní dotahovací lince) zcela postrádají – viz Tab. I, kde kuriózně působí předdimenzovaná zkratka „pro“ na ř. 3 „pro anima“ a ř. 10 „prothonotarii“, nejde tudíž o náznaky budoucí smyčky.

Složitost postupné geneze smyček u výše zmíněné skupiny liter je dobře patrná na Tab. III: nalezneme zde příklady čistě bezsmyčkového („zalomeného“) zakončení (ř. 2 „sunt“, ř. 4 „presentes“ atd.), zárodečné fáze smyček (ř. 11 „pri-

35 Stiennon, J.: *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XIe au milieu XIIIe siècle*. Paris 1960, passim.

36 RBM II, s. 623, č. 1451.

37 DCT, č. 4.

38 Tato okolnost je svědectvím procesu, v němž zkracovací znaménka přestávají plnit též funkci estetickou a zůstává jim funkce „pouhého“ účelového doprovodu textu.

vilegiis“, ř. 4 „presens“) i smyčky již vyvinuté (ř. 2 „progenitoribus“, ř. 4–5 „premonstratensis“). Srovnání s ostatními písaři působícími v 80. letech soustavněji v panovnické kanceláři (srv. Tab. V) ukazuje, že pro první období jsou bezsmyčkové formy vskutku charakteristické.

Avšak u týchž písařů lze na ukázkách o několik let mladších velmi názorně ukázat, jakou cestou se ubíral proces ustupování od vysoké kaligrafie a postupného prosazování smyčkami opatřených dříků jednotlivých liter: srv. Tab. VI. Tato ukázka spojuje oba prvky: nefunkční náznaky smyček u „p“ (ř. 6 „principes“, ř. 11 „perpetuo“) a dobře vyvinuté smyčky na dřících většiny dlouhých „s“ a „f“ (ř. 3 „fidelitatis“, ř. 4 „studia“, ř. 8 „confirmamus adicientes“). Touto ukázkou vlastně pozvolna přecházíme do druhého období.

Avšak než se tak stane, je třeba se několika větami zmínit o písaři V 4, jehož činnost sice chronologicky spadá ještě do období prvního, charakter jeho písma však od počátku nespĺňuje základní rysy tohoto období, a je tak v době svého působení v kanceláři ojedinělým představitelem progresivního směru, který se bude výrazněji prosazovat až ve třetím období. Na první pohled upoutá ruka V 4 svým drobnopisem a celkovým ostrým („pilovitým“) duktem, který podstatně narušuje nejen konzervativní okrouhlý duktus ostatních současně působících školených písařů v panovnické kanceláři, ale spolu s vyvinutými převážně funkčními smyčkami, a tudíž i snahou po napsání jednotlivého písmene pomocí jediného tahu, vykazuje tato ruka pokročilé kurzívní rysy (k ostrému načrtávanému – nikoli tedy již „kreslenému“ – duktu viz Tab. IV, ř. 17 „muniri“, ř. 5 „conventus“, z nepřeberného množství příkladů dlouhých dříků opatřených funkčními smyčkami viz tamtéž, ř. 8 „subscipcionibus“, ř. 2 „premonstratensis“, ř. 2 „aliqua“, ř. 15 „quam“, velmi výrazným rysem pokročilé zběžnosti této písařské ruky je i snaha po spojení zkracovacího znaménka, které je u kaligrafických písařů samostatným grafickým znakem, s vlastním zkracovacím slovem (Tab. IV, ř. 1 „audivimus“, ř. 14 „pertinentibus“, ř. 7 „inspeximus“, ř. 8 „serenissimi“ atd.).

2. 2. Charakteristika 2. období

K výkladu o základních rysech listinného písma v české královské kanceláři ve druhém období, tedy na přelomu 80. a 90. let XIII. století, v době, kdy zde působili současně M. Jindřich (do r. 1292)³⁹ a M. Petr Angeli (od r. 1289),⁴⁰ považují za klíčové ukázky na Tab. VIII a Tab. IX.

Již výše bylo poznamenáno, že gotická diplomatická minuskula na přelomu 80. a 90. let XIII. století do značné míry reaguje na změny, které se tehdy

³⁹ Podle diplomatické literatury (Pojsl, M. – Řeholka, I. – Sulitková, L.: *Panovnická kancelář*, s. 324) je M. Jindřich naposledy stylisticky zachycen na listině vydané 8. XI. 1292 v Krakově (KDP III, č. 67).

⁴⁰ Poprvé se M. Petr Angeli vyskytuje v dpm – formulí listiny Václava II. vydané v Praze 21. XII. 1289 (RBM II, s. 641, č. 1488) – srv. Pojsl, M. – Řeholka, I. – Sulitková, L.: *Panovnická kancelář*, s. 325.

v české královské kanceláři udály a které jsou ztělesněny příchodem nové vůdčí protonotářské osobnosti – M. Petra Angeli.⁴¹ Avšak jeho představa o vnějším vzhledu panovnických listin (v porovnání s Jindřichovou mnohem „praktičtější“ a „střednější“) se plně uplatnila až v období následujícím. Období druhé, svým trváním velmi krátké, bylo charakterizováno jako perioda přechodu: na úzus prvního (Jindřichova) období odkazuje použití kaligrafické (i když již dále nezdobené) iniciály svou modelací překračující formu pouhé zvětšené majuskuly na první listině psané rukou V 16 – viz Tab. XX M. Vzhledem k tomu, že se jedná o holou, dále již nezdobenou „kostru“ iniciály, je dosti problematické její přesné začlenění do kontextu ostatní tvorby písaře iniciál Inic. 1, samo plošné zdobení ramen iniciálového „W“ hranice jeho tvorby nepřekračuje, ale posuzovali konstrukci iniciály jako celku, nemohu se zbavit dojmu narušení harmonické rovnováhy a vyváženosti předchozích typů (zejména viz Tab. XVIII E, Tab. XIX F – H a Tab. XX I – K), což odpovídá spíše ruce začínajícího či méně zdatného žáka než samotnému Inic. 1 (ostatně i on ve svých počátcích vyvážené formy teprve hledal – viz Tab. XVIII C). Další reminiscencí na kaligrafické iniciály prvního období je iniciála u písaře V 20. Její forma je pro druhé – přechodné období typická: tvarově vychází sice ještě z období předchozího (viz k tomu Tab. XX L), ale její provedení je víceméně jednoduché, a tudíž nezdobené. Domnívám se proto, že v této fázi není již třeba uvažovat o dvou různých osobách, které by se podílely na vytvoření definitivní vnější podoby listiny, totiž o písaři vlastního textu listiny a písaři iniciály, ale o osobě jediné.

Avšak ohlasy zdobných iniciál nejsou jediným rysem upomínajícím na předchozí období. Výjimečně se na Václavových listinách druhého období setkáme s vysoce kaligrafickou gotickou diplomatickou minuskulou, jak je nejlépe vidět na Tab. VIII. Výjimečné postavení této listiny je dáno zejména tím, že existuje ve dvojím kancelářském vyhotovení,⁴² přičemž originál A2 je proveden kaligrafičtější gotickou diplomatickou minuskulou, zatímco na A1 je možno pozorovat již dobře vyvinuté „smyčkové formy“ (srv. zejména „p“ u obou vyhotovení). Není třeba zvláště zdůrazňovat jedinečnou možnost srovnání obou základních „tváří“ našeho gotického listinného písma na jednom a téměř textu.

Ukázka na Tab. VIII dobře ilustruje stále přežívající úpadkovou formu lutyšské kaligrafie (ř. 1 „Wencezlaus“, prodloužené „l“ v panovníkově jménu se udržuje až do konce 90. let),⁴³ pozůstatkem úzu typického pro první období je dále zvýrazněná majuskula v incipitu arengy (ř. 1 „Patroni“). Majuskula na počátku narace (Tab. VIII, ř. 3 „Exposuit“ srv. s Tab. IX, ř. 3 „Exposuit“) je pěkným pří-

41 Viz pozn. 40.

42 RBM II, s. 683, č. 1586 (A1, A2).

43 K tzv. prodlouženému písmu na prvním řádku listiny („Gitterschrift“), resp. jeho pozůstatkům mimo panovníkovo jméno jen u některých dlouhých důlků podotýkám, že tento velmi výrazný rys staršího listinného písma je v českém listinném písmu na panovnických listinách přelomu XIII./XIV. století již v 80. letech jednoznačně na ústupu, takže jeho doklady např. na listinách z 3. XII. 1288 (RBM II, s. 627, č. 1462) a 13. X. 1290 (RBM II, s. 653, č. 1517) jsou již vskutku vzácné. Srv. ve 3. kapitole v přehledu paradigmatických změn.

kladem postupného splývání zvýrazněných majuskul s ostatním textem, takže text listiny se i po stránce grafické stává téměř jednodušším celkem, pouze poslední řádek v důsledku „gotického“ požadavku uzavřenosti textového zrcadla bývá podle potřeby roztažen na celou šířku řádku, a tak tuto sevřenou jednotu často narušuje.

Z předchozího období přežívá i zakončování dlouhých dříků (zejména dlouhého „s“ a „f“, dále „p“ a „q“) zvlněným zalomením doleva (Tab. VIII, ř. 5 – 6 „*possessionibus*“ nápadně připomínající podobný úzus u písaře V 6 na Tab. III, ř. 5 „*possessionibus*“) a použití „mostové“ ligatury „st“ na Tab. VIII, ř. 2 a 7 „*est*“, tamtéž ř. 13 „*restaurum*“ (srv. příslušná místa na Tab. IX!), podobně i na Tab. VII, ř. 14 „*testimonium*“. Je však patrné, že tyto zdobné prvky těmto písařům „nevychází z ruky“ a že u nich jde o stylizaci do již pozvolna ustupujících forem.

Druhé období je obdobím přechodným, a tak vedle těchto konzervativních rysů najdeme na listinách celou řadu příkladů zakončování dlouhých dříků s již jednoznačnou *tendencí vytvořit funkční smyčky*: celý tento proces je dobře patrný na Tab. VII, např. pro dlouhé „s“ postupně srv. ř. 9 „*causa*“, ř. 13 „*nostre*“, ř. 14 „*presens*“, ř. 12 „*seu*“, pro „p“ ř. 8 „*hospitum*“, ř. 14 „*perpetuo*“. Tuto okolnost je třeba mít na paměti vždy, když se pokoušíme hledat individuální rysy typické pro určitého písaře: jistý typ zakončování dříků je nutno brát za individuální rys pro toho kterého písaře jen se zvýšenou opatrností, neboť právě to v důsledku výše zmiňovaných tendencí často podléhá (i v rámci jedné a téže listiny) změnám a vykazuje značnou variabilitu (viz například problém dosavadní literatury s identifikací ruky V 12 zmiňovaný v prvním dílu této studie).⁴⁴ Podobně je tomu i na Tab. VI, kde funkční smyčky u dlouhého „s“ a „f“ již převládají (ř. 4 „*studia*“, ř. 2 „*aspectu*“, ř. 10 „*absoluti*“, tentýž ř. „*Egrensi*“, ř. 3 „*fidelitatis*“, ř. 3 – 4 „*fidelium*“), kdežto u „l“ jsou zatím v menšině (ř. 12 „*sigillorum*“ oproti ř. 6 „*privilegia*“ a tamtéž „*videlicet Rudolphum*“).

Charakteru druhého období odpovídá též užití vcelku jednoduchých nezdobných iniciál typických zejména svou ostře hranatou formou (Tab. VIII a VII). Připomínám jen, že v tomto období již není třeba uvažovat o písaři iniciál – specialistovi, ale jednotlivé iniciály jsou dílem písařů příslušných listin.

2. 3. Třetí období

Dominantní písařskou osobou je M. Petr Angeli (V 16) a jeho příbuzné ruce – druhá vyšehradská rodina (familia II).

Charakteristika individuální písařské ruky M. Petra Angeli (V 16)

M. Petr Angeli je typickým představitelem kancelářského písaře konce XIII. a počátku XIV. století, kdy dochází k postupnému stírání rozdílu mezi kaligrafickým (minuskulním) a zběžným duktem, a to tak, že do kaligrafického duktu proniká stále více prvků zběžného duktu. V důsledku toho dostává písmo výraz-

⁴⁴ H a v e l, D.: *Listinné písmo I*, s. 88.

nější sklon vpravo, tedy ve směru psaní. Snad nejlépe je celý vývoj sledovatelný na litéře dlouhé „s“: kaligrafický duktus (v morfologickém repertoáru typu č. 1–5) použil V 16 již jen v jediném případě (srv. Tab. VIII a výklad výše), naopak typický je pro něj kurzívní duktus (typy č. 6–9) se smyčkou, která posléze splývá se základním dřikem (často u dvojího dlouhého „s“ vedle sebe – typ č. 10, a to zejména v případě druhého „s“ v pořadí), čímž vzniká od počátku XIV. století charakteristický „vřetenovitý“ tvar této litery (typ č. 11). Obdobným procesem prošlo též „p“, v morfologickém repertoáru reprezentuje „vřetenovitý“ tvar typ č. 8. U kulatého koncového „s“ jednoznačně dominuje kurzívní duktus (typy č. 13–15 a 18–19), přičemž mnohdy dochází k napojení na předchozí literu (typy č. 16 a 17). Kurzívní duktus se fakultativně prosazuje u liter „m“ (typ č. 5–8) a „n“ (typ č. 4–7), podobně též u „u“ (typ č. 3). Vedle kurzívního duktus jednotlivých liter je možné u V 16 pozorovat i náznaky vytváření spojnic mezi sousedními literami (srv. např. u „c“ – typ č. 2: „cz“ a typ č. 3: „cl“). S kurzívním duktem dále souvisí fakultativní asimilace grafémů „c“ a „t“ (typ č. 4). Kurzívní duktus nebrání užívání tzv. Meyerových ligatur, z nichž uvádím tyto příklady: „-de-“, „-pe-“, „-oe-“, „-po-“, „-be-“ a „-od-“. Interpunkce zůstává zachována v podstatě v podobě užívané V 3:

1. subdistinctio: typ č. 1–3
2. distinctio media: typ č. 4–5
3. distinctio finalis: typ č. 6–9.

Ze zkratk je třeba upozornit na pro V 16 charakteristický ozdobně zvlněný tvar všeobecného zkrácení (typ č. 10), zatímco pro vyšehradskou školu typická polyfunkční zkratka ve tvaru otevřeného (kurzívního) „a“ v modifikované formě přežívá i u něj (typ č. 7 a 8).

Celková charakteristika 3. období

Charakter listinného písma ve sledovaném prostředí v 90. letech XIII. a na počátku XIV. století je možno shrnout do tří bodů:

1. Oproti předchozímu období *sílí kurzívní tendence*, a to jak dovršením procesu vytváření *funkčních* smyček (zejména u liter „p“, „q“, „f“ a dlouhého „s“),⁴⁵ tak také změnou duktus koncového kulatého „s“ v důsledku snahy spojit toto písmeno s písmenem předchozím. Změna duktus je též příčinou vzniku tzv. *jednobříškového* „a“, které se v tomto období začíná častěji vyskytovat vedle „a“ *minuskulního* a tzv. *dvoubříškového*. Ačkoli všechny tyto procesy mají mnohem hlubší kořeny,⁴⁶ teprve 90. léta XIII. století jsou dobou jejich častějšího a systematického uplatňování.

⁴⁵ Funkčnost takto vzniklých smyček je však – pro *polokurzívu* typicky – omezena na napsání jednotlivého písmene pomocí jednoho tahu, v zásadě neslouží k napojování sousedních liter navzájem.

⁴⁶ K tzv. „jednobříškovému a“ poznamenávám, že P. Spunar jej ve své studii *Genese české bastardy a její vztah k českým prvotiskům*. LF 78, 1955, s. 37 v českých královských listinách dokládá k roku 1334, D. Kudrnová ve své doktorské disertaci *Pisaři v listinách Jana*

2. U úzké skupiny písařů svou produkcí však pokrývajících většinu panovníckých listin vyhotovených v tomto období⁴⁷ se vyskytuje nový prvek – *celkový sklon písma doprava*.

3. V oblasti vnějšího vzhledu listiny je dovršen proces konečného *ústupu od kaligrafických a zdobných forem*. Třetí období tak charakterizují jednoduché, v podstatě nenáročné iniciály, vlastní text listiny není přerušován výraznějšími majuskulami, dokonce ani předchozí úprava posledního řádku (snaha po uzavřeném textovém zrcadle) není u některých písařů dodržována.⁴⁸ V důsledku oslabené segmentace textu pomocí zvýrazněných majuskul na počátcích jednotlivých period roste význam *syntaktické interpunkce*.

Plně vyvinutý třístupňový (pro vyšehradskou školu typický) interpunkční systém je samozřejmě možné sledovat jen na těch textech, které svou skladebnou strukturou jeho uplatnění umožňují. Příkladem takového textu ve třetím období je rukou M. Petra Angeli psaný fragment na Tab. XI. Text je vystavěn z šesti period (uzavřených výpovědí):

- 1) Nos W. possidendam•
- 2) Dedit autem dedimus libertatem; quolibet anno solvere tenebuntur•
- 3) Habebunt preterea solvere nobis census•
- 4) De iudicio habebunt•
- 5) In cuius•
- 6) Datum•

Dvě poslední periody jsou velmi netypické, neboť jsou silně zkráceny, a mají tak *de facto* délku pouhých větných úseků (*incisa*). Každá perioda končí tečkou (*distinctio finalis*: •), poslední (šestá) perioda měla pravděpodobně finální *distinctio* složitější (šlo zřejmě o kombinaci dvoutečky a dvou na sebe kolmých čar – viz zakončení originálních listin psaných Petrem Angeli, v jeho morfologickém repertoáru typy č. 7–9). Interpunkční zakončení celé listiny je tak místem, kde se mohla uplatnit individuální písařská fantazie, neboť toto zakončení je často prováděno pomocí libovolné kombinace tečky (teček) a různě orientovaných čar.

Nejdelší, a tudíž i nejzajímavější, je perioda druhá, která je dvoučlenná (*membra*, *kóla*), přičemž oba členy dělí tečka převýšená šikmou čárkou (*distinctio media*, v morfologickém repertoáru V 16 jde o typ č. 4).

Lucemburského pro české příjemce. Brno 1970, s. 14 tuto formu nalézá již od roku 1310. Její kořeny jsou však ještě hlubší, na tomto místě se jimi však nemohu zabývat, neboť bych musel překročit chronologický i tématický rámec ohraničující tuto práci.

47 V 16, V 11, pozdní V 15 a V 30.

48 Je však třeba upozornit na fakt, že ačkoli tento prvek zdobného vybavení listiny, totiž protažený poslední řádek listiny, není dodržován již některými písaři období prvního (V 5, V 12) a druhého (V 20, V 7, V 14), přežívá zejména u školených písařů (V 16 a V 41) až do samého závěru přemyslovské královské kanceláře. Tento charakteristický rys listinného písma je tudíž velmi labilní, ale současně značně konzervativní, takže ze tří výše zmiňovaných zdobných prvků na listinách (iniciály, zvýrazněné majuskuly v textu a protažený poslední řádek až k pravému okraji textového zrcadla bez ohledu na „přirozený“ konec listiny) má poslední jmenovaný nejnižší vypovídací hodnotu pro charakteristiku toho kterého období.

Nejkratší větne úseky (incisa, komata) jsou zakončeny šikmou (mnohdy vlnovou) čárkou, někdy též tečkou (distinctio suspensiva, subdistinctio, v morfologickém repertoáru V 16 typy č. 1–3). Tento interpunkční stupeň ale nemá v našem „dnešním“ systému paralelu, a tak jej při přepisování prakticky nelze zohledňovat.

Kurzívní tendence zmiňované v prvním bodě jsou dobře patry na Tab. X: kulaté koncové „s“ přizpůsobené díky svému „šnekovitému“ duktu ke spojení s předcházející literou (viz ř. 1 „universis“, ř. 4 „heredes“, ř. 5 „litteras“). Smyčky na dřících dlouhých a středně dlouhých liter jsou jednak široké (Tab. XIV, ř. 1 „nostrorum fidelium“), častěji se však písaři snaží provést zpětný tah pokud možno co nejlíže dříku (Tab. X, ř. 1 „facimus universis“, Tab. XV, ř. 7 „pres-tamus“, ř. 9 „noscuntur“, Tab. XII, ř. 14 „conferimus“, ř. 8 „resumere“).

Tzv. jednobříškové „a“ je jednoznačně dominantním typem u V 15 – tento písař je tak v porovnání se svými „vrstevníky“ – vyšehradská familia II – velmi progresivní – srv. na Tab. XIII, ř. 15 „ratam et gratam habemus“.

Časté jsou případy, kdy se tzv. jednobříškové „a“ střídá s „a“ minuskulním a tzv. dvoubříškovým (Tab. XII, ř. 1 „Moraue“ – ř. 6 „ad“ – ř. 11 „aquis“, podobně i Tab. XV, ř. 7 „prestamus“ – ř. 9 „gaudere“ – ř. 2 „dampnorum“). Z paleograficko – typologického hlediska je však velmi důležitý stále ještě dosti četný výskyt „a“ minuskulního, a to jak v „čisté“ podobě (Tab. X, ř. 3 „donamus“, ř. 5 „maiestatis“), tak i v podobě různě redukované (tamtéž, ř. 2 „circa“, ř. 5 „Prage“, ř. 7 „ianuarii“).

Zdobná iniciála na Tab. XIV a zvýrazněná majuskula v incipitu arengy tamtéž jsou výjimkou potvrzující pravidlo, že totiž třetí období je charakteristické prosazením velmi „střízlivého“, ba v některých případech přímo strohého (Tab. X) pojetí vnějšího vzhledu českých panovnických listin.

Tendence vedoucí k narušování uzavřeného textového zrcadla, která je dalším krokem k *potlačení estetického rozměru* listiny (viz Tab. XIII a XV), vede spolu s mizením výrazných majuskul uvnitř textu ke zdůraznění její užitkové funkce, a připravuje tak půdu pro uplatnění zběžnějších (užitkových) písmových forem v tomto prostředí.

Bezsmýčkové („holé“) dříky u dolní dotahovací linky ostře zakončené a ve-skrze kolmé⁴⁹ spolu s takzvaným dvoubříškovým „a“ definitivně pronikají do panovnických listin až s rukou V 41⁵⁰ v polovině první dekády XIV. století

49 Vznik těchto „vřetenovitých“ tvarů byl literaturou sledován i v říšské kanceláři – srv.: H e s s e l, A.: *Die Schrift der Reichskanzlei seit dem Interregnum und die Entstehung der Fraktur*. Nachr. d. Ges. d. Wiss. in Göttingen, Phil.-Hist. Kl., Fachgruppe II, Mittlere u. Neuere Gesch., N. F. Bd. 2, 1936, s. 48; k tomu též H e i n e m e y e r, W.: *Studien*, s. 67–68, kde autor upozorňuje na důležitý fakt, totiž že právě tento duktus bude typickým pro užitková písmena XIV. a XV. století, přičemž prostřednictvím bastardy pronikne i do rukopisů.

50 Písař V 41 přichází již na počátku své písařské tvorby tímto duktem vybaven, a to je hlavní důvod, který brání zařadit jej do kontextu vyšehradské písařské tradice, neboť vyšehradští písaři se k tomuto duktu teprve postupně „pracovávají“.

(Tab. XVI). Průnik tohoto nového ductu⁵¹ do českého panovnického kancelářského prostředí uzavírá jednu etapu ve vývoji „grafické tváře“ českého listinného písma a je současně východiskem pro jeho formování v raně lucemburském období.

3. Nomenklatura a přehled paradigmatických (vývojových) změn

V souvislosti s typologií listinného písma v závěru XIII. a na počátku XIV. století je v prvé řadě významný vztah daného písma ke *gotickému stylu*, který je v dosavadní paleografické literatuře studován na knižním písmu.⁵² Stanovení charakteru a míry zastoupení gotických prvků v listinném písmu pak má svůj dopad do navrhované nomenklatury.⁵³ Druhým významným fenoménem, který se v průběhu XIII. století začíná v písmu diplomatické proveniencie výrazně uplatňovat, je pronikání *zběžných (užitkových) forem* do dosud především kresleného-monumentálního písma. Intenzita jejich zastoupení pak též nutně vyvolává náležitou odezvu v navrhované nomenklatuře. Z typologického hlediska není tudíž možné, jak plyne z výše podaného rozboru základních rysů tří kancelářských období za Václava II. a Václava III., používané kancelářské písmo, a to ani v rámci jedné písařské tradice, zahrnout pod jeden typ.⁵⁴

Velmi zajímavá je *forma* projevu *gotického stylu* v listinném písmu na sklonku XIII. a na počátku XIV. století. Je zřejmé, že listinné písmo si v porovnání se soudobým písmem kodexovým (knižním) stále uchovává jistou autonomii, z níž vyplývají některé specifické rysy gotizace v listinném písmu. Jedním z nich je *absence* pro knižní gotiku typické *vertikalizace* jednotlivých liter, neboť jednotlivé písařské ruce se snaží zachovávat v zásadě vyrovnanou kvadratickou (do čtverce komponovanou, u *zběžných* typů někdy až *horizontalizovanou*) konstrukci jednotlivých liter (srv. např. u V 3 na Tab. I a II, přičemž tento rys lze

51 Obecně jako „písařskou módu na přelomu XIII./XIV. stol.“ označují tento způsob psaní Š e b á n e k, J. – D u š k o v á, S.: *Česká listina doby přemyslovské* 2. Listina nižších feudálů světských. SAP 6, 1956, s. 202.

52 U nás nejlépe u J. P r a ž á k a: *Názvosloví knižních písem v českých zemích II. 13.–15. století*. StR 5, 1966, s. 1–30.

53 Na tomto poli je v dosavadní literatuře k dispozici výtečná, leč nedokončená práce J. P r a ž á k a: *Latinské písmo v českých zemích od 11. do 16. století*. Přílohy k AČ 20–27, 1970–77.

54 Dosavadní literatura se o to sice pokusila – srv. P o j s l, M. – Ř e h o l k a, I. – S u l i t k o v á, L.: *Panovnická kancelář*, s. 262, kde je písmo interpretováno jako „diplomatická polokurzíva“ – ale tím zůstaly terminologicky nepostiženy vysoce kaligrafické listiny typické zejména pro 80. léta XIII. stol., současně toto řešení nechává zcela stranou vztah daného písma ke gotickému stylu. Literatura se v tomto ohledu odvolává na studii P. S p u n a r a: *Genese*, s. 37, ale Spunar vychází z několika listin psaných písařem, kterého označují V 41, jehož ductus je *výsledkem* procesu probíhajícího v kanceláři po dvě písařské generace (Vyšehrad I a Vyšehrad II), není tedy v tomto smyslu písmem „navazujícím organicky na písmo listin Přemysla Otakara II.“, jak se domnívají P o j s l, M. – Ř e h o l k a, I. – S u l i t k o v á, L.: *Panovnická kancelář*, s. 262.

nejlépe sledovat u písmene „o“), s čímž souvisí *malá kontrastnost obých tahů*, u nichž tudíž často chybí výrazné střídání vlasových a tučných tahů.⁵⁵ Je třeba ale na tomto místě upozornit na to, že „knižní“ prvky mohou být zřetelněji zastoupeny v listinném písmu nekancelářských škol, což lze interpretovat jako vliv klášterních skriptorií, která se po přijemecké linii mohou v listinách na přelomu XIII./XIV. století stále ještě projevovat.

Naopak jiný výrazný rys gotického stylu proniká i do listinného písma – totiž aplikace tzv. *Meyerových zákonů*.⁵⁶ Pro listinné písmo sledovaného období je relevantní druhý Meyerův zákon týkající se užívání specifických (Meyerových, gotických) ligatur.

Dalším rysem, který do určité míry brání výraznějšímu průniku některých gotických rysů do listinného písma, je postupné *zezběžňování*, na které sledované kancelářské písmo reaguje nástupem nové písarské generace zejména od 90. let XIII. století.⁵⁷

Z těchto předpokladů vychází navrhovaná nomenklatura:

Gotická diplomatická minuskula

Kaligrafické, spíše kreslené (slova jsou z jednotlivých liter spíše skládána) a kolmé písmo, fakultativně udržuje některé konzervatismy staršího listinného písma (prodloužené dřiky zejména na prvním řádku listiny, výjimečně se vyskytuje i „minuskulní d“), z jednotlivých liter ji charakterizuje: „minuskulní a“, kulaté koncové „s“ má kapitálový tvar, dlouhé „s“ psáno dvěma tahy, u liter s horní nebo dolní dotažnicovou délkou často scházejí smyčky („b“, „h“, „l“, „p“, „f“ a „unciální d“), nejsou ještě vybudovány diagonální spojnice u „m“, „n“ a „u“,

55 H a j n a l, S.: *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12.-13. Jahrhundert*. Budapest-Leipzig-Milano 1943, s. 14–15 s odkazem na obr. 30–32 v téže práci.

56 M e y e r, W.: *Die Buchstaben-Verbindungen*, s. 6: (zákon o používání tzv. kulatého „r“) „... nach allen Buchstaben, welche mit demselben Bogen schliessen wie „o“, nicht „r“ (t. j. vzpřímené „r“ – pozn. autora), sondern „2“ (t. j. kulaté „r“ – pozn. autora) geschrieben werden solle.“ Dále *ibid.*, s. 7: (zákon o používání tzv. Meyerových ligatur) „... wenn ein Buchstabe hinten mit demselben Bogen wie „o“ schliesst und der folgende Buchstabe mit dem vordern Bogen des „o“ beginnt, so werden diese beiden zusammenstossenden Bogen nicht getrennt, sondern in einander hinein geschrieben.“ Dále *ibid.*, s. 17: (zákon o používání tzv. kulatého „d“) „... vor den runden Buchstaben „a“, „e“, „o“ und „2“ wird das runde „d“, vor den senkrechten „i“, „u“, „n“, „m“, „r“ wird das senkrechte „d“ gesetzt.“

57 H e i n e m e y e r, W.: *Studien*, s. 143: „Neben der Bogenverbindung und neben dem Zierstrich gehört die Brechung der Bögen und Schäfte zu den wesentlichsten Merkmalen der gotischen Schrift. Aber die früheren Untersuchungen haben gezeigt, daß die im 13. Jahrhundert entwickelte gotische Kursive der Brechung und der Bogenverbindung nicht günstig gesinnt war, so daß sich diese im Gegensatz zum Zierstrich vorzüglich auf den Bereich der Minuskelschriften zurückzogen. Denn die Kursive schiff die Brechungen nach Möglichkeit ab und ersetzte sie durch runde oder spitzige Buchstabenelemente, die den eiligen Fluß der Feder nicht anzuhalten suchten.“ Srv. též Š e b á n e k, J.: *Základy pomocných věd historických I. Latinská paleografie*. Praha 1966², s. 46: „Celkový ráz písma (t. j. diplomatické minuskuly – pozn. autora) je okrouhlejší než v soudobém písmu knižním.“

nedochází k asimilaci grafémů „c“ a „t“, text často doprovází kaligrafické iniciály, písaři často využívají tzv. Meyerovy ligatury.

Tento duktus je ve sledovaném prostředí typický pro 1. vyšehradskou rodinu.

Příklady: Tab. I, III, V, VII, VIII a XVII (polské prostředí).

Gotická diplomatická polokurzíva⁵⁸

Písmo kombinuje prvky gotické diplomatické minuskuly s některými kurzívními prvky: smyčky jsou buď ještě nefunkční,⁵⁹ nebo jsou využívány k napsání jednotlivého písmene pomocí jednoho tahu (od poč. XIV. stol. smyčku u dlouhých dříků nahrazuje „vřetenovitý“ tvar), přičemž nedochází ke spojení se sousedními literami (nedochází tak ještě ke kontinuálnímu psaní), „a“ je často dvou- nebo jednobříškové, koncové kulaté „s“ má kurzívní duktus, ale často není spojeno s předchozí literou, u písmen „m“, „n“ a „u“ může dojít k vytvoření diagonálních spojnic, které zjednodušují a zrychlují jejich psaní, fakultativně dochází k asimilaci grafémů „c“ a „t“, iniciály jsou nenáročné, užívání tzv. Meyerových ligatur je obdobné jako u minuskuly, písmo dostává celkový sklon vpravo ve směru psaní.

Tento duktus je ve sledovaném prostředí typický pro 2. vyšehradskou rodinu a jako alternativní duktus některých písařů 1. vyšehradské rodiny.

Příklady: Tab. IV, VI, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV a XVI.

Přehled paradigmatických změn

A. Změny, které v listinném písmu do XIII./XIV. stol. již proběhly:

- užívání tzv. Meyerových ligatur
příčina změny: gotizace
- zkracování horních dotažnic⁶⁰
příčina změny: gotizace (snaha po uzavřeném textovém zrcadle)
- definitivní prosazení gotického (unciálního) „d“ proti „d“ vzpřímenému (minuskulnímu)

⁵⁸ Poprvé u nás tohoto termínu použil J. P r a ž á k : *Latinské písmo v českých zemích od 11. do 16. století*. Příloha AČ 26, 1976, reprodukce č. 40 (již bez komentáře).

⁵⁹ Na nefunkční používání smyček v gotickém listinném písmu královské kanceláře upozorňují: H l e d í k o v á , Z. – K a š p a r , J. – E b e l o v á , I.: *Paleografická čítanka*. Praha 2000², ukázka VIII.

⁶⁰ Přítomnost vertikálně předimenzovaných dříků ještě v 80. letech XIII. stol. (Vyšehrad I) interpretují jako *archaismus*.

příčina změny: gotizace

d, ð > ð

- odstranění tzv. dlouhého „r“

příčina změny: zjednodušování abecedy

ȝ, r > r

B. Změny na přelomu XIII./XIV. stol. probíhající:

- budování funkčních smyček (v první fázi) a vznik „vřetenovitých“ tvarů (ve druhé fázi) u dříků s horní i dolní dotažnicovou délkou

příčina změny: zeběžnění

① ↵^② > ʀ^① > ʀ^① ① ↵^② > ʀ^①, ʀ^① > ʀ^①

- změna tvarů a konstrukce některých liter

příčina změny: zeběžnění

① ſ > ʃ^①

① ʒ^② > ʒ^①

① ʒ^② > ʒ^①

① ʒ^② > ʒ^①

- asimilace „t“ > „c“

příčina změny: zeběžnění

ṭ^② > ṭ^② > ṭ^① > ṭ^①

Tab. XVIII.

A.

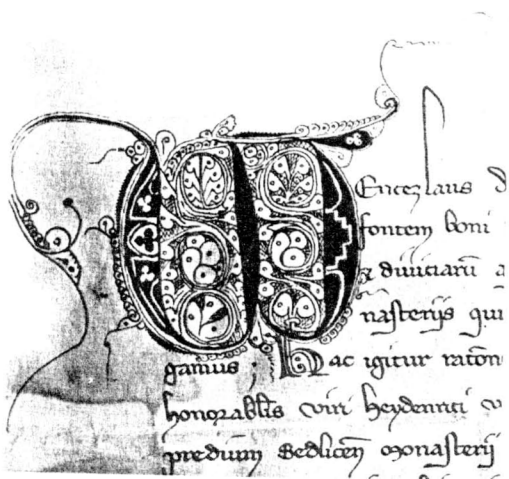
B.

C.

D.

E.

- A. – CDB V/2, č. 644.
B. – RBM II, č. 1298.
C. – RBM II, č. 1307
D. – RBM II, č. 1345
E. – RBM II, č. 1517

Tab. XX.

I.

K.

J.

L.

M.

- I. – RBM II, č. 1519
J. – RBM II, č. 1435
K. – RBM II, č. 1451
L. – DCT, č. 4
M. – RBM II, č. 1538

DIE URKUNDENSCHRIFT IN DER KANZLEI WENZELS II. (1283–1305) UND WENZELS III. (1305–1306)

II. (Schrifttypologie)

In der zweiten Abteilung meiner Studie *Die Urkundenschrift in der Kanzlei Wenzels II. (1283-1305) und Wenzels III. (1305-1306)* beschäftige ich mich mit Schrifttypologie der in beiden Kanzleien angewandten Schrift und schlage ihre Nomenklatur vor.

Diese Nomenklatur hat eine Duktusanalyse der Schreiber V 3 (M. Heinrich), V 12 (M. Johann von Sadska) und V 16 (M. Peter Angeli) zur Grundlage. Ergebnisse der Duktusanalyse sind gültig nicht nur für diese Prothonotare, sondern auch für die mit ihnen verwandten Schreiberhände (vgl. das Diagramm 1).

Der ganze Zeitraum teile ich der Urkundenschrift nach in drei Perioden:

Die erste Periode (von 1283 bis auf die Wende der 80./90. Jahre des XIII. Jhs.): In der Kanzlei wirken M. Heinrich und M. Johann von Sadska zusammen, sie wenden zwei verschiedene Schriftduktus an:

a) einen kalligraphischen Duktus repräsentiert *gotische diplomatische Minuskel*, die noch einige Archaismen (fakultativ überdimensionierte Oberschäfte) und weiter bestimmte Grundzüge gezeichneter Schrift konserviert:

- „Minuskel-a“
 - einige Buchstaben wird durch mehreren Zügen geschrieben (z. B. „Lang-s“ und „p“)
 - einzelne Buchstaben schreibt man häufig ohne Schlingen
 - bei den Buchstaben „m“, „n“ und „u“ fehlen noch die diagonalen Bindestriche zwischen einigen Schäften
 - die Buchstaben „c“ und „t“ sind noch nicht assimiliert
 - die „Meyerischen“ Buchstabenverbindungen wird sehr häufig benutzt
- b) einen Geschäftsduktus repräsentiert *gotische diplomatische Halbkursive*:
- Ober- und Unterschäfte wird häufig mit Schlingen geschrieben, die aber nur selten zum flüchtigeren Schreiben dienen
 - umgekehrt des flüchtigeren Schreibens wegen erscheinen neue Buchstabenformen, z. B. „Rund-s“ in der Finalposition gewinnt seinen charakteristischen Spiralduktus
 - neben „Minuskel-a“ wird häufiger „zwei- und einstockiges-a“ geschrieben
 - die Buchstaben „c“ und „t“ sind fakultativ assimiliert („t“ > „c“)
 - die „Meyerischen“ Buchstabenverbindungen wird noch benutzt.

Die Urkundenschrift der ersten Periode ist häufig von sehr kalligraphischen Initialen begleitet (vgl. Taf. XVIII. - XX.).

In der zweiten Periode (die Wende der 80./90. Jahre des XIII. Jhs.) vermischen sich die Elemente der ersten und der dritten Periode.

Die dritte Periode (die 90. Jahre des XIII. und Anfang des XIV. Jhs.): Im Verlaufe dieser Periode, d. h. im Verlaufe der Wirkung Prothonotars Peter Angeli, verschwinden scharfe Differenzen zwischen dem kalligraphischen und dem Geschäftsduktus, gotische diplomatische Halbkursive wird Haupttypus der Kanzleischrift in der Kanzlei Wenzels II. und Wenzels III. Der Einbruch der Spitzunterschäfte stellt eine Veränderung grundsätzlicher Bedeutung dar, und zwar nicht nur für folgende Kanzleischrift, sondern auch für Geschäftsschrift überhaupt. Aus den böhmischen Königsurkunden verschwinden kalligraphische Initialen.

